

XIX. YÜZYILDA KONGRATLAR DÖNEMİNDE HİVE ŞEHİRİ*

*Seda YILMAZ VURGUN***

ÖZET

Bu çalışmamızda Türkistan'ın önemli şehirlerinden biri olan Hive ele alınacaktır. Hive, tarih boyunca İpek Yolu üzerindeki önemli kentlerden biri olmuştur. Amu-Derya ırmağının batısında Palvan kanalının kıyısında yer alan Hive şehrini Şibaniler 1506 yılında ele geçirmişlerdir. Şehir dış kale ve iç kale olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Dış kalenin 10, iç kalenin 4 kapısı bulunmaktadır. Hive'de Sartlar, Özbekler, Türkmenler, Karakalpaklar, Kazaklar, Yahudiler ve köleler hayatlarını sürdürmüştür. Sartlar ticari ve iktisadi hayatta; Özbekler ise idari hayatta söz sahibi olmuştur. Hive'nin medreselerinde çok sayıda öğrenci eğitim almıştır. XIX. yüzyılda Cengizli sülalesinden olmayan Kongrat ailesinden gelen hanlar ülkeyi yönetmiştir. Hive şehri ticaret ve zanaatkarlık merkezlerinden biri olarak kabul edilmiş, tarım ve tekstil ürünleri ile rağbet görmüştür. Hive şehrindeki köle pazarı oldukça ünlü olup burada Rus, İranlı ve Kalmuk köleler satılırdı. Köleler genelde bahçelerde çalışır, zamanla asimile olup Hive şehrinde yaşamlarını sürdürürlerdi. Hive mimari teknikler açısından bütün Orta Asya'da tanınmıştı. Şehrin içinde saraylar, hanlar, medreseler, camiler ve anıt mezarlar bulunmaktaydı. Kadınlar Hive'de günlük hayatta caddelerde pek görünmezler, dışarı çıktıklarında ise üzerlerine eski kıyafetler giyerek dolaşırlardı. Pilav en çok sevilen yemek olup, yeşil çay içimi yaygındı. Sofralardan kavun, karpuz ve tatlılar eksik olmazdı. Hive'de yaşayan halkların kendilerini simgeleyen kıyafetleri bulunmaktaydı. Koç dövüşleri ve beççelerin yaptıkları danslar sevilen eğlence türlerindendi.

Anahtar Kelimeler: Hive, Kongratlar, Han, Sartlar, Özbekler.

THE CITY OF KHIVA DURING QUNGRAD ERA IN 19TH CENTURY

ABSTRACT

In this study, Khiva which is one of the most prominent towns of Turkistan will be examined. In 1506 Shibanids conquered the city of Khiva which is on the western side of Amu-Darya River and at the bank of Palvan Channel. The city was divided into two parts conducted by inner castle and outer castle. Outer castle had ten gates while there were four gates on the inner castle. The Sarts, Uzbeks, Turkmens,

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Dr. Sakarya Üniversitesi, Tarih, El-mek: sedayilmazvurgun@hotmail.com

Karakalpaks, Kazhaks, Jews and the slaves were the groups of people lived in Khiva. The Sarts in commercial and economic life and the Uzbeks, on the other hand, in administration process had played crucial roles. In 19th century khans who were coming from Qungrad tribe not from the Chingizid line had governed the state. Khiva was accepted as one of the main centers of commerce and craft. Also Khiva was well-known with its agricultural and textile products. The slave market in Khiva, where Russian, Iranian and Kalmuk slaves were sold, was very well-known. Slaves usually worked in the farms and in the course of time they were assimilated and lived in Khiva. The city was famous for its architectural style in all around the Central Asia. In the city, there were palaces, caravanserais, madrasahs, mosques and mausoleums. In the daily life, women usually were not seen in the marketplaces and streets, but when they have been there, they were wearing old clothes. Rice was the most preferred meal and green tea was also commonly consumed. Melon, watermelon and deserts were always important for their dining table. The clothes that were worn in Khiva have symbolized different tribes living in the city. Aries fighting and the dances of becces were commonly beloved entertainment options.

Key Words: Khiva, Qungrads, Khan, Sarts, Uzbeks.

Giriş

Hive şehri Harezmi bölgesinin içinde yer alır.¹ Harezmi bölgesi Hazar denizinin doğusunda, Aral gölünün güneyinde, Amu-Derya nehrinin aşağı mecrası boyunca uzanır. İpek yolu ticaretinin kavşak noktasındaki yerleşik bir kültür bölgesi olan Harezmi'nin toprağı oldukça verimlidir.² Aynı zamanda Barthold Harezmi'nin Türkistan'ın en batısı olduğunu ifade etmiştir. Harezmi güneyinde Karakum, güneydoğusunda ise Kızılkum çölleri ile çevrilidir³ ve kuzeybatısında Üst Yurt platosu bulunmaktadır.

Orta Asya'nın önemli şehirlerinden olan Hive, etrafı bozkırla ve çöllere çevrili bir vaha şehridir.⁴ Amu-Derya ırmağının batısında Palvan kanalının kıyısında yer alır.⁵ Coğrafi koşullardan dolayı sınırlarını belirlemek oldukça zordur.⁶ Amu-Derya nehri Hive vahasında çeşitli kollara ayrılır.⁷

Şehrin antik ismi Hivaktr.⁸ Arkeolojik kalıntılar şehrin VI. ve VIII. yüzyıllar arasındaki Hristiyan dönemde kurulduğunu göstermektedir.⁹ Hive şehri 41° 36' kuzey enleminde ve 58° 35' doğu boylamındadır.¹⁰ Hive ismi X. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır.¹¹

¹ Anthony Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen, With Some Account of The First Intercourse of The English With Russia and Central Asia By way of The Caspian Sea*, Vol I, Ed: E. Delmar Morgan ve C. H. Coote, B. Franklin, New York, 1900, s.71.

² Abdülkerim Özyayın, "Hive", *İslam Ansiklopedisi*, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.217.

³ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul, 1993, s.24.

⁴ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.10.

⁵ Orta Asya'dan Esintiler, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Yayınları, Ankara, 2003, s.55; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985, s.261.

⁶ Par M. N. Mouraviev, *Voyage en Turcomanie At A Khiva, Fait en 1819 et 1820*, Chez Louis Tenré Libraire, A Paris, 1823, s.230.

⁷ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Fecr Yayınları, Ankara, 1998, s.27.

⁸ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill Akamich Puplichers, Boston, 2003, s.84.

⁹ Wilademir Barthold - M.L. Brill, "Khiwa", *EP*, C.4, 1986, s.24.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/7 Summer 2013

Hive şehri 1221 yılından itibaren Moğol, 1370'lerden itibaren de Timur İmparatorluklarının bir parçası olmuştur.¹² Şibanîler 1506 yılında Hive'yi ele geçirmişlerdir.¹³ Hive Arap Muhammed'in saltanatı ortalarına doğru Amu-Derya'nın sol kolunun kuruması dolayısıyla terk edilen Ürgenç'in yerine kendi ismiyle anılan hanlığın başkenti olmuştu.¹⁴ Küçük Cüz Hanı Rusya'nın da desteği ile 1740 yılında Hive'yi işgal etmişti.¹⁵ Türkmenler 1770'li yıllarda Hive'yi bir baştan bir başa yakıp yıkmışlardı.¹⁶ XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren yönetimde Kongratlar hâkim olmaya başlamış ve XIX. yüzyıl boyunca bu hanedanın mensupları kendilerini Hive'nin başı olarak görmüşlerdi.¹⁷ Özbeklerin Kongrat boyundan olan Muhammed Rahim Han I (1806-1825) Hive Hanlığı'nı canlandırmak için sürekli olarak mücadelelerde bulunmuştu.¹⁸

1839-1841 yılları arasında Ruslar Hive'yi ele geçirmek için bir dizi teşebbüste bulundularsa da başarılı olamadılar.¹⁹ Coğrafi koşullardan dolayı işgal edilmesi oldukça zor olan Hive'yi Ruslar 1873 yılında ele geçirmişlerdi.²⁰ Ruslar Hive'yi ele geçirerek Orta Asya Türk hanlıklarının işgalini tamamlamış, Amu-Derya nehrini kontrol altına almış ve böylece ticaret ve bölge ekonomisinde tam söz sahibi olarak İngilizlere karşı stratejik bir üstünlük elde etmişti.²¹

Hive Şehrinin Fiziki Yapısı

Hive şehri saltanat başkenti olmuş ve XIX. yüzyılda hanlığa Kongratlar idaresindeki yönetimde kendi adını vermeyi sürdürmüştür.²² Bu yüzyılda Hive şehrinin surların dışında kalan kısmı oldukça yeşillik olup meyve ağaçlarının yer aldığı bahçelerle çevriliydi.²³ Yollar sık ağaçların arasından açılmıştı. Çok uzun kavak ağaçları surların dışında oldukça yoğundu. Şehrin dış görünüşü ile iç görünüşü farklıydı. Surların dışındaki heybetli görünüşün aksine şehrin içi oldukça sadeydi.²⁴ Şehir kare şeklindeydi ve yaklaşık 3 km uzunluğunda idi.²⁵ Dış hisar ve iç hisar diye iki hisarı bulunmaktaydı. Dış hisarın on kapısı olup her kapının iki tarafında birer yüksek kule bulunurdu.²⁶ Hezârâb, Serçeli ve Gaziâbâd kapıları oldukça işlekti.²⁷ Batıdan doğuya 2,5 km,

¹⁰ Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Haz: Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s.151-153.

¹¹ Saray, "Hive Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.167; Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004, s.12.

¹² Saray, "Hive Hanlığı", s.167.

¹³ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s.503.

¹⁴ Rene Grousset, *Steppler İmparatorluğu: Atilla Cengiz Han, Timur*, Çev: Halil İncalcık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.475; Özaydın, age, s.219.

¹⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s.27, 29.

¹⁶ Jean-Paul Roux, *Orta Asya*, Çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, 396.

¹⁷ C. E. Bosworth, "Kongrat", *EP*, C.4, 1986, s.392; İstenbike Togan, "The Qongrat in History", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, Wiesbedan, 2006, s.161.

¹⁸ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Genel Türk Tarihi*, C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.252.

¹⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s.349; V.V. Barthold, *Asya'nın Keşfi Rusya ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2000, s.386.

²⁰ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara, 1994, s.100; Muhammed Zâhir Bigi, *Mâverâünnehir'e Seyahat*, Çev: Ahmet Kanlıdere, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s.78; Hayit, age, s.102-103.

²¹ Mehmet Yetişgin, "Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları", *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.601.

²² Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.569; B. Tümen Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim ve Çarlık Rusya'sının Sosyo Politik Açından Eğitime Yaklaşımı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s.3.

²³ Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, Arkın Yayınları, İstanbul, 1970, s.54.

²⁴ Kutay, age, s.54.

²⁵ *Orta Asya'dan Esintiler*, s.55.

²⁶ Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.13; "Hive", *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1971, s.311.

kuzeyden güneye ise 1,5 km uzunluğundaydı. Kuzeye doğru, Harezm'in en önemli kanalları arasında geçen Palvan-yab'ın kollarından biri olan Sirçali adında bir kanala sahipti.²⁸ Dış kale de bulunan kulelerin üzeri bir kubbe ile örtülüydü.²⁹

İç hisar başlangıçta kuzey, batı ve doğu olmak üzere üç kapıya sahipken 1857-1868 yılları arasında bölgede bir gölün kuruması sonrasında güney cephesine dördüncü bir kapı eklenmiştir.³⁰ Bu dört kapı; Ata Dervaza, Pelvan Dervaza, Taş Dervaza ve Bahçe Dervaza'dır. Birinci kapı şehrin ana kapısı olup batı tarafındadır. Pelvan Dervaza iç kalenin doğu kapısıdır. Taş Dervaza güney kapısı, Bahçe Dervaza ise kuzey kapısıdır.³¹ İç hisarda beş mahalle bulunmaktadır.³²

İç hisar herhangi bir akarsu kaynağına sahip değildi ve bölge sakinleri kendi sularını her kapının yanına inşa edilmiş depolardan ya da kuyulardan getirmek zorundaydı.³³ Hive hisarları topraktan inşa edilmiş olup bir buçuk iki metre genişliğinde ve üç, üç buçuk metre yüksekliğinde duvarlardan ibaretti. Duvarların üzerinde tüfek atmaya mahsus mazgallar vardı. Hisarların etrafına hendekler kazılmış olduğundan, taşan sular buralarda toplanarak pis kokulu birikintiler meydana getirirdi.³⁴

XIX. yüzyılda Hive şehri eski moda orijinal karakterini koruyordu.³⁵ Yüzyılın ilk çeyreğinde mimari gelişmişti,³⁶ ancak şehir Buhara gibi zengin bir mimariye sahip değildi.³⁷ Hiveliler Buhara'nın kültür düzeyine erişememiş olsalar da Buhara'dan çok etkilenmiş ve onu taklit etmeye çalışmışlardı.³⁸ 1819-1820'li yıllarda şehirde bulunan Mouraviev Hive'de 3000 hanenin yaşadığını tahmin ederken,³⁹ Ali Suavi Hive'nin hane sayısını 4000 olarak not etmiştir.⁴⁰ İgnatyev'e göre de 1858 yılında Hive şehrinin merkezinde ve çevresinde yaşayan 4493 hane mevcuttu.⁴¹ Hive'de rastgele yapılmış evler çamurdan ya da kerpiçtendi.⁴² Özbekler arasında tek katlı evlerin kullanımı yaygındı.⁴³ Şehirde çiftlik evleri de mevcuttu.⁴⁴ Köyler, çiftlikler ve köşkler birbirine çok yakın inşa edilmiş olup boş yer çok azdı.

Hive, Buhara ile yarışmasa da bazı mimari teknikler açısından bütün Orta Asya'da tanınmıştı.⁴⁵ Mesela Hive evlerinin verandalarındaki sütunlar bütün Orta Asya'da ünlüydü. Hive sütunu form olarak ince ve hafif olup sütun başlığından mahrumdu, üst kirişlere doğrudan monte

²⁷ Mehmet Emin Efendi, age, s.152.

²⁸ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.84.

²⁹ Mehmet Emin Efendi, age, s.151-153.

³⁰ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.84.

³¹ Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.13.

³² Ali Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Haz: M. Abdülhalik Çay, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1977, s.51.

³³ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.84.

³⁴ Mehmet Emin Efendi, age, s.151-153.

³⁵ O. Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London, 1911, s.502.

³⁶ Orhan Doğan, "Kungrat", *İslam Ansiklopedisi*, C.26, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s.376.

³⁷ Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s.295.

³⁸ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s.396.

³⁹ Mouraviev, age, s.262.

⁴⁰ Suavi, age, s.51.

⁴¹ Allworth, age, s.16.

⁴² Kutay, age, s.54; Mouraviev, age, s.262; Abbott James, *Narrative of a Journey from Herat to Khiva, Moscow and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism*, Vol.I, Wm. H. Allen and Co., London, 1843, s.69.

⁴³ Büşra Ersanlı Behar, "Avlulu Özbek Evi Özbekistan'da Onarım ve Koruma Projeleri", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, C.1, Sa.4, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s.73-75.

⁴⁴ Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, Tercüman 1001 Eser, İstanbul, s.86.

⁴⁵ Suavi, age, s.91-92.

edilmişti. Alt tarafı yuvarlaktı ve dibinde bir erik dalını andıran burgular vardı.⁴⁶ Hive'deki önemli binaların bir kısmı taştan, çoğunluğu ise tuğladan yapılmıştı. Tuğlaları bir nevi yeşil sır ile sırladıkları için binalar gayet güzel görünürdü.

Hive'nin herhangi bir yeri bir arşın kazılsa su çıkardı.⁴⁷ Şehrin su ihtiyacı eskiden beri Amu-Derya'dan açılan Palvan kanalı ile karşılanmaktaydı.⁴⁸ Hive'de sulama sisteminin işlemesinden sorumlu ve ünvanı *mirab* olan bir görevli bulunurdu.⁴⁹

Şehrin içinde var olan bahçeler son derece güzeldi. Mac Gahan, Hive şehri bahçelerinin çölden çıkıp gelen insanlar için imparator saraylarının bahçelerini andırıldığını not etmiştir. Dut ve kayısı ağaçlarının sayısı bol olup içinden su akardı. Bahçelerin etrafındaki çiçekler sarmaşıklara sarınarak ağaçtan bir duvar oluşturmaktaydı. Bazı bahçelerin etrafı ise duvarlarla çevrilmiş olup içlerinde evler veya çiftlikler vardı. Çiftliklerin içinde değişik kısımlarda taştan büyük kuleler bulunmaktaydı. Kulelerin genelde hepsinin yanında 30-40 kadem genişliğinde göl olup etrafına ağaçlar dikilmişti.⁵⁰ Hive şehrinin sokakları dardı.⁵¹

XVIII. yüzyılda yapımına başlanmış olan Hive hanının sarayı XX. yüzyılda bitmişti.⁵² Saray tuğladan yapılmıştı,⁵³ sütunları, süslü kubbeleri ve güneşte parlayan renkli çinileriyle Hive'ye yaklaşan yabancıların dikkatini çeken bir yapıydı. Sarayın kapısından girildikten sonra küçük bir bahçeye geçilirdi ve burada birçok bina bulunurdu. İç hisarın bahçesine koridordan gidilir ve hanın burada Rusların *kibitka* diye isimlendirdikleri, Türklerin daha çok *yurt* dedikleri büyük çadırın içinde misafirlerini karşıladığı olurdu.⁵⁴

Muhammed Emin Han II. (1845-1855) zamanında Hive'de iskân ve imar faaliyetleri önem kazanmıştı. Birçok yeni kanal açılmış, medrese ve camiler inşa olunmuştu.⁵⁵ Hive'de 94 cami ve 63 medrese vardı.⁵⁶ Bunlar arasında Mehmet Emin, Allah Kuli, Arap Han ve Seyyid Ahmet Tura medreseleri en mühimleriydi. Medreseler çoğunlukla iki katlı olarak inşa edilmişti.⁵⁷ Hive'nin medreseleri Buhara'nın medreseleri kadar popüler olmasa da yalnızca Harezm'den değil çevre bölgelerden özellikle de Türkmenlerden öğrenci çekmişlerdi.⁵⁸ Hive'deki camilerden en büyükleri "Namazgâh" dedikleri cami ile "Hazreti Pehlivan" camiydi.⁵⁹

Hive'de ilk matbaa 1874 yılında kurulmuştu.⁶⁰ XIX. yüzyılın sonlarında Rusya Müslümanları arasında başlangıçta eğitim ve kültür alanında ortaya çıkan ve ceditçilik denilen hareket de Buhara'nın yanında Hive'de önemli şehirlerden biriydi.⁶¹

⁴⁶ Olufsen, age, s.322.

⁴⁷ Zarcone, age, s.71.

⁴⁸ *Türk Ansiklopedisi*, age, s.312.

⁴⁹ Olufsen, age, s.333.

⁵⁰ İ. A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995, s.110-111.

⁵¹ Frederick Gustavus Burnaby, *A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia*, Time-Life Books, Amsterdam, 1986, s.224.

⁵² Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygurluk*, s.397.

⁵³ Abbott, age, s.79.

⁵⁴ Burnaby, age, s.242-243.

⁵⁵ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, s.571; Zeki Velidi Togan, "Harizm", *İslam Ansiklopedisi*, C.5/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s.255.

⁵⁶ *Orta Asya'dan Esintiler*, s.55; *Türk Ansiklopedisi*, s.312.

⁵⁷ Mehmet Emin Efendi, age, s.152.

⁵⁸ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.84.

⁵⁹ Mehmet Emin Efendi, age, s.152.

⁶⁰ *Türk Ansiklopedisi*, s.312.

⁶¹ Svetlana Kovalskaya, "Kazakistan'da Ceditçilik" *Türkler*, Çev: Hatice Babavatan, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.645; Taha Akyol, "Ceditçilik", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s.211.

Hive gerek çölün kenarında olmasının yarattığı sakin jeopolitik konumundan, gerek hanının kenti kuşatan Rus orduları karşısında kendi askeri gücünün zayıflığını görerek hemen teslim olmasından dolayı Buhara ve Hokand gibi şehirlere göre daha az harap olmuş, mimari açıdan da nispeten korunmuştur.⁶² Hive'nin Rus işgali altına geçmesi ve Trans Hazar demiryolunun yapılışıyla şehre artık daha kolay ulaşılabilirdi.⁶³

Nüfus

Hive Hanlığı'nda nüfus sayımı diyebileceğimiz tahrirler zaman zaman yapılmıştır. Hanlıkta nüfus sayımı her altı ya da yedi yılda bir koşbeği tarafından yapılıyordu. Koşbeğleri hanlığı kasaba kasaba, köy köy gezip o mahallin büyüklerini topluyordu. Onlar da yemin ederek kasabalarındaki haneleri ve mülkiyet durumunu belirliyorlardı. Ancak vergi toplamak için yapılan bu hane sayımları gerçek rakamı ortaya çıkarmaktan uzak gibi görünüyordu.⁶⁴

Bu bağlamda Hive şehrinin XIX. yüzyıldaki nüfus göstergeleri tam olarak bilinmemektedir. Ancak Hive nüfusu hakkında bilgi veren Rus gezginlerin tahminlerine göre iç-kaledeki nüfus 4 bin ile 5 bin arasındadır. XIX. yüzyılın ilk yarısında bölgede bulunan Mouraviev şehrin toplam nüfusunun 10.000⁶⁵ civarında olduğunu belirtirken, XIX. yüzyılın ikinci yarısında şehre seyahat eden Mehmet Emin Efendi nüfusun 32.000⁶⁶ civarında olduğunu yazmıştır. XX. yüzyılın başına gelindiğinde Hive'nin nüfusu 19.000'in üstündedir.⁶⁷

Hive'de "Sart"⁶⁸ diye isimlendirilen bir topluluk bulunmaktaydı.⁶⁹ Sartlar yerleşik hayat sürerlerdi,⁷⁰ ticari ve iktisadi hayata hâkimlerdi.⁷¹ Dâhiliye Nazırı ve Hacib makamından olan "mihterler" bunlar arasından seçilmesine rağmen⁷² yönetimde aktif rol oynadıkları söylenemezdi.⁷³

Hive Hanlığı'nda yaşayan Özbekler⁷⁴ kendilerinin Özbek olduğunu belirtmekten gurur duyarlardı.⁷⁵ Hive Özbekleri Uygur-Nayman, Kanglı-Kıpçak, Kıyat-Kongrat ve Neküz-Mangıt boyundan meydana gelmekteydi.⁷⁶ XIX. yüzyılın ilk yarısında Kongratlar yönetimindeki Hive'nin sulama sisteminin yaygınlaşması Özbeklerin daha fazla yerleşik konuma geçmeleri sonucunu ortaya çıkarmıştı.⁷⁷ Bozkırdan gelip yerleşik hayata geçen, kendine has yaşam şekilleri ve dilleri olan Özbekler, yerli halkı kültür bakımından etkilemişti.⁷⁸ Özbekler ve Sartlar birbirlerinden

⁶² Ergun Çağatay, *Bir Zamanlar Orta Asya*, Tetragon Yayınları, İstanbul, 1996, s.23.

⁶³ Louis Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev: Sadrettin Karatay, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946, s.192.

⁶⁴ Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.96-97.

⁶⁵ Mouraviev, age, s.264.

⁶⁶ Mehmet Emin Efendi, age, s.151-153.

⁶⁷ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.84.

⁶⁸ Sart kelimesi için bkz. Abdullah Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi: Yadigâr Şibaniler Devri 1512-1740*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s.229.

⁶⁹ Mehmet Emin Efendi, age, s.151-153.

⁷⁰ Yuri Bregel, "Recent Publications On The Sarts: A Review Article", *Journal of Central Asia*, Vol.42, Wiesbaden, 2008, s.197.

⁷¹ Mouraviev, age, s.255; Gündoğdu, age, s.230; Besim Darkot, "Sart", *İslam Ansiklopedisi*, C.10, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s.236.

⁷² Kutay, age, s.61.

⁷³ Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.99.

⁷⁴ Zarcone, age, s.71.

⁷⁵ Olufsen, age, s.292

⁷⁶ Suavi, age, s.47.

⁷⁷ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, s.571.

⁷⁸ "Hive Hanlığı", <http://www.dallog.net/hanliklar/hive.htm>, (ET: 12.07.2013); Annette Meakin M. B., *In Russian Turkestan A Garden of Asia and Its People*, Charing Cross Road, London, 1903, s.7; Mouraviev, age, s.239.

hoşlanmazlardı.⁷⁹ Ancak XX. yüzyılın başına kadar Özbekler ve Sartlar arasında bir entegrasyon meydana gelmişti.⁸⁰

Hive’de yaşayan diğer bir halk da Türkmenlerdi. Türkmenler Hive’de çeşitli kabilelere ayrılmakta idi.⁸¹ Bir kısmı Hive topraklarına zorla göç ettirilmişlerdi.⁸² Türkmenler ve Özbekler birbirlerine benzerlerdi. Ata çok düşkün olan Türkmenlerin bir kısmı savaşçı özelliğe sahipken bir kısmı da tarımla uğraşıyordu.⁸³ Hanlığın en kuvvetli iki gurubu olan Özbekler ve Yamud Türkmenleri arasında dönem dönem mücadeleler olurdu.⁸⁴

Kırgız Kazakları ve Karakalpaklar da şehir de yaşayan diğer unsurlardı.⁸⁵ Karakalpaklar hanlığa geldikleri ilk dönemden itibaren bölgenin sulama sisteminin gelişmesine büyük oranda katkıda bulunmuşlar, kendi topraklarını daha iyi işletebilmek için barajlar yapmışlardı. Türkmenlerden daha az düzeyde savaşçı olan Karakalpaklar⁸⁶ sık sık isyan ederek Hive hanlarını oldukça uğraştırmışlardı.⁸⁷

Hive’de Orta Asya’nın diğer şehirlerinde olduğu gibi köleler mevcuttu⁸⁸ ve sistematik bir köle ticareti vardı. Köleler köle pazarlarında satışa sunulurlardı. Kölelerin büyük çoğunluğu çapul ve yağma sonucunda elde edilir,⁸⁹ bir kısmı da savaşlarda esir olarak ele geçirilirdi.⁹⁰ Bunların çoğu İranlı ve Rus daha az kısmı Kalmuk esirlerden oluşurdu.⁹¹ İçlerinde en kıymetlileri, fiziksel özellikleri ve sahip oldukları bilgi nedeni ile Rus kölelerdi.⁹² Rus esirler Kırgızlar tarafından Orenburg’tan getirilirdi.⁹³ Rusların tutsakların serbest bırakılmalarına ilişkin talepleri, çok büyük engellerle karşılaşırdu.⁹⁴ Rus esirlerin birçoğu Müslümanlığı kabul etmiş ve Müslümanlarla evlenerek aile kurmuşlardı.⁹⁵ Bu kölelerin bir kısmı han tarafından kendi bahçelerinin bakımı ve gelişimi için görevlendirilmişti.⁹⁶ İranlı köleler çalışıp fidyelerini ödeyerek özgürlüklerini kazanabiliyorlardı. Özbekler kendilerine iyi iş yapabilen bu İranlılara “kızıl-can” diyorlardı.⁹⁷ 1864 yılında Ruslar 40.000 köleyi özgürlüğe kavuşturmuştu. 26 Rus köleden 3’ü kadın olup bu kadınlar çocukları ile birlikte ülkelerine dönmemişlerdi.⁹⁸

⁷⁹ Kutay, age, s.62.

⁸⁰ Yuri Bregel, “The Sarts in The Khanete of Khiva”, *Journal of Asian History*, Vol.12, Wiesbedan 1978, s.151.

⁸¹ Valentine Baker, *Clouds in the East: Travels and Adventure on the Perso-Turkoman Frontier*, Chatto and Windus, Piccadilly, London, 1876, s.211.

⁸² Ekber N.Neccef- Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s.216.

⁸³ Mouraviev, age, s.261.

⁸⁴ Fusun Kara, “Harezim (Hive) Halk Cumhuriyeti”, *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.808.

⁸⁵ Kutay, age, s.62.

⁸⁶ Salih Yılmaz, *XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.80; Çelik, *Firdevsü’l-İkbal’e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.102.

⁸⁷ Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, s.571.

⁸⁸ Zarccone, age, s.137.

⁸⁹ George Dobson, *Russia’s Railway into Central Asia Notes of A Journey From St. Petersburg to Samarkand*, W. H. Allen & Co.,13, Waterloo Place and At Calcuta, London, 1890, s.152; Edmond O’ Donovan, *The Merv Oasis*, C. II., Smith, Elder, & Co., Waterloo Place, London, 1882, s.34.

⁹⁰ Sebahattin Şimşir, *Dünden Yarına Türkistan’da Türkler*, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.214.

⁹¹ Gündoğdu, age, s.230.

⁹² Çelik, *Firdevsü’l-İkbal’e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.103.

⁹³ Mouraviev, age, s.262; Zarccone, age, s.137.

⁹⁴ V.V. Barthold, “Türk Hanlıklarının Siyasi Yapısı”, *Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm*, Küre Yayınları, İstanbul, 2004, s.352; Edward Allworth, *Central Asia 120 Years of Russian Rule*, Duke University Press, London, 1969, s.5.

⁹⁵ Suavi, age, s.49; Allworth, age, s.5.

⁹⁶ Schuyler, age, s.49; Yetişgin, age, s.599.

⁹⁷ Mouraviev, age, s.262.

⁹⁸ Meakin, age, s.285.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/7 Summer 2013

Hive şehrinde yaşamlarını devam ettiren Yahudilerin bir kısmı Buhara şehrine göç etmişti.⁹⁹ 1820'li yıllarda şehre giden Rus seyyah Meyendorf Hive'de Yahudilere ait sadece dört adet ev olduğunu not etmiştir.¹⁰⁰ Buradaki Yahudilerin varlığı çok eskilere dayanmaktaydı.¹⁰¹

Hive'nin nüfusu sosyal tabaka açısından devlet adamlarından, din adamlarından, esnaflardan, tüccarlardan ve medrese öğrencilerinden oluşmaktaydı. Ancak bu grupların oransal büyüklükleri bilinmemekteydi. Esnaf ve tüccarlar daha çok şehrin pazarlarının bulunduğu dış-kalede yoğunlaşmıştı.¹⁰²

Rusların 1897 yılında ülke genelinde yaptıkları ilk resmi nüfus sayımı Türkistan bölgesi hakkında etno-demografik verilerin yanı sıra sosyo-kültürel açıdan da önemli bilgiler vermiştir. Hive şehrinin içinde bulunduğu hanlık nüfusu netlik kazanmıştır.¹⁰³

Yönetim

Hive'nin önemi hanlığa başkentlik yapmasının yanında merkezi yönetimin burada yerleşmesinden de kaynaklanmaktadır.¹⁰⁴ Ülkenin devlet başkanı olan han sınırsız bir yetki ile burayı Hive şehriden yönetirdi.¹⁰⁵ Hive Hanlığı'nda hükümdarların Cengiz Han neslinden gelmesi devletin temel dinamiklerinden biriydi. XIX. yüzyıla kadar Hive Hanlığı'nda Buhara Hanlığı'nda olduğu gibi Cengiz Han neslinden olmayan hükümdarlar tahta geçmeye başlamıştı. XIX. yüzyılda Kongrat hanedanı hükümdarları Cengizli geleneklerini zayıflatmak için Sartlar ve Türkmenlere iktidarlarını dayama ihtiyacı hissetmişler, onları bir denge unsuru olarak kullanmışlardı. Sartlar hanlıkta ticari faaliyetlerin gerilememesi ve devlet üst yönetim kadrolarında kendilerine yer edinebilmek için Kongratları desteklemişlerdi. Bu dönemden itibaren Mihterler Sartların arasından seçilmeye başlanmıştı.¹⁰⁶ Türkmenler ise kendilerine bazı toprakların tahsis edilmesi ve savaşlarda ganimet verilmesinden dolayı bu hanedana destek olmuşlardı.¹⁰⁷

Hive'de handan sonra en nüfuzlu kişi Buhara Hanlığı'nda¹⁰⁸ olduğu gibi vezir ve koşbeği kabul edilmiştir.¹⁰⁹ Han'a en yakın olanlar inak, mihter ve koşbegiydi. Hanlığın idari kademelerinde etkili görevler üstlenmiş olan Özbeklerin idari mekanizmada en yetkili temsilcileri olarak kabul edilen¹¹⁰ koşbeğinin görev alanı Hive Hanlığı'nın kuzey kısmındaki halk ile çevrenmişti. Mihter ise hanlığın güney bölümü ile göçer topluluğun yönetiminden sorumluydu. Hanlığın güney ve kuzey kısımları Şahabad kanalı ile birbirinden ayrılırdı.¹¹¹

⁹⁹ Kurt, age, s.229.

¹⁰⁰ Baron Meyendorf, "A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820", *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.V/II, Routledge, London, 2004, s.34.

¹⁰¹ Mouraviev, age, s.262.

¹⁰² Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.84.

¹⁰³ Mehmet Halil Leylak, *Orta Asya ve Kafkaslar'da Türklerin Demografik Yapısı*, Tamga Yayınları, Ankara, 2000, s.27; Seyit Sertçelik, "Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya'sının Türklere Yönelik Politikaları", *Genel Türk Tarihi*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.615.

¹⁰⁴ Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.84.

¹⁰⁵ Andican, age, s.18.

¹⁰⁶ Muhammed Bilal Çelik, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.2, Sa.1, 2007, s.182-185.

¹⁰⁷ Çelik, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", s.183.

¹⁰⁸ Buhara Hanlığı için bkz. Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009; Seda Yılmaz Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği-Hanlığı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013.

¹⁰⁹ Andican, age, s.18.

¹¹⁰ Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.77.

¹¹¹ Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.76.

Valilik görevini hâkim adı verilen yöneticiler yürütüyordu. Köyler ve göçer grupların yönetimiyle aksakallar ilgileniyordu.¹¹² Atalık, beğlerbeği ve kethüdalık kabile soy esasına dayanan rütbelere. Vekil göçer Türkmenlerde boy önderiydi.

Saray sisteminde ise Emir-ül Ümera bulunmakta ve Karavulbeg saray muhafızlarının kumandanı olarak vazife yapmaktaydı. Damakçı azık sağlama sorumlusu, aşçıbaşı ise han mutfağının yöneticisi idi. Hive’de toplanan divanda Divan Beyi veya Erbablar görev almaktaydı. Ağa hanlık hazinesinden sorumlu olup reis de zabıta amiri konumundaydı.¹¹³

Hive şehri yönetim açısından Buhara’ya benzemektedir. Kapılar günbatımı ile kapatılırdı.¹¹⁴ Gece nöbetçileri sokaklarda dolaşır, kötü bir durumla karşılaştıklarında davullar yardımı ile birbirlerini uyarırlardı.¹¹⁵ Hanın sarayında iyi silahlanmış 1.000 kişi hizmet ederdi.¹¹⁶ Hive’de askeri düzende Rus etkisi görülürdü.¹¹⁷

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hive Buhara’nın aksine daha işgal devrinde bile, Rusya Hariciye Nezareti’ne değil, doğrudan doğruya Türkistan mahalli Rus idaresine tabi tutulmuştu. Ruslar Buhara hanına verdikleri gibi Hive hanına da yüksek rütbelere vermişler, bunlar da Buhara hanları gibi tanzim ve mübâyîş için Rusya’ya gidip gelen Rus memurları gibi olmuşlardı.¹¹⁸

Ticari Hayat

Hive Hanlığı’nda iç ve dış ticaretin yeri büyük olmuştur. Hanlık, İran, Afganistan, Hindistan ve Rusya ile ticari ilişkiler kurmuştur. Uzun süre Hiveli tüccarlar Astrahan, Nijniy Novgorod ve Orenburg gibi şehirlerde ticaretle uğraşmışlardır. Hive’nin Buhara Hanlığı ile yoğun bir ticari ilişkisi vardı.¹¹⁹ Hive Hanlığı Avrupa Rusya’sına geçme konusunda Buhara Hanlığı’na göre daha avantajlı bir konumda bulunuyordu.¹²⁰

Rus tüccarlar Hive yollarında Kırgızların saldırılarına uğrayınca ticarete girmekten çekinmişler, ancak Hiveliler kendi adlarına ticarete devam etmişlerdi.¹²¹ XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus elçiler sık sık Hive’yi ziyaret ederek iki ülke arasındaki ticareti geliştirmeye çalışmışlardı.¹²² Çar I. Nikola döneminde (1825-1855) artık Ruslar Hive’nin ticari hayatında büyük oranda etkili olmuşlardı.¹²³ Bu dönemde Ruslar saldırgan tutumlarını artırmışlar ve Hiveli tüccarları tutuklamaya başlamışlardı.¹²⁴

Hanlıkta, Hive şehri ticaret ve zanaatkarlık merkezlerinden biri olarak kabul edilmişti. Buradaki büyüklü küçüklü pazarlarda memleketin çeşitli yerlerinden getirilen çiftçilik ve

¹¹² Seyfettin Erşahin, *Türkistan’da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönem*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s.48.

¹¹³ Schuyler, age, s.295.

¹¹⁴ Meakin, age, s.56; Buhara için bkz. Alexander Burnes, *Travels into Bokhara: Being The Account of A Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narative of A Voyage on the Indus, from The Sea to Lahore, with Presents From The King Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832 and 1833*, Vol. I-II-III, John Murray-Albemarle Street, London, 1834, s.278.

¹¹⁵ Meakin, age, s.48.

¹¹⁶ Ziyayev, age, s.19.

¹¹⁷ Erşahin, age, s.216.

¹¹⁸ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türki ve Yakın Tarihi*, C.1, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s.259.

¹¹⁹ Hamid Ziyayev, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.21.

¹²⁰ Ignatyev, age, s.96.

¹²¹ Meyendorf, age, s.48.

¹²² Steven Sabol, “Orta Asya’da Rus İngiliz Rekabeti”, *Türkler*, Çev: Nasuh Uslu, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.589.

¹²³ Leylak, age, s.26.

¹²⁴ Ahat Andican, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.225.

zanaatkârlık ürünlerini görmek mümkündü.¹²⁵ Hive şehrinin alışveriş merkezleri çarşı ve kervansaraylardan oluşurdu. Halkın en sık uğradığı ve Mac Gahan'ın "asıl çarşı" diye ifade ettiği yer, 91 m uzunluğunda 15 m genişliğinde ve 12 m yüksekliğindeydi. Bu asıl çarşı çok kalabalık olurdu ve Asya'nın bütün halklarını burada görmek mümkündü. Dükkânlar iki sıra halinde dizilmişlerdi ve içerisinin aydınlatılması tavanda bulunan delikle sağlanırdı.¹²⁶ İlkel dükkânları yoldan hiçbir pencere ya da kepenk ayırmazdı. Esnaflar dükkânların arasındaki boşluklarda oturur, malının etrafını çevirir, üçayaklıya monte edilen kömür tavaşının üzerinde ellerini ısıtmakla meşgul olurdu. Rusya'dan getirilen bakırları farklı şekillerde döverek su şişeleri ve borular üreten adamlar çarşılarda görülürdü.¹²⁷

Hive şehrinin dış cephesini oluşturan birinci ve ikinci duvar arasındaki boşluk at, koyun ve develerin satıldığı, çok sayıda arabanın durduğu, mısır ve çimle dolu alan pazar olarak kullanılıyordu.¹²⁸ Hive'de pazar, Pazartesi ve Cuma olmak üzere haftada iki gün¹²⁹ dar bir sokakta kuruluyordu. Bunun bir kısmı, gelip-geçenleri yaz aylarında güneşin ışınlarından korumak için kirişler ve samanla kaplanmıştı. Üzümler, kuru meyveler ve kavunlar pek çok tezgâhta satılıyordu.¹³⁰

Şehir çarşılarının yanında tüccarların büyük alış-verişlerini yaptıkları bir kervansaraya sahipti.¹³¹ Kervansaray 1832 senesinde yapılmış olup iki tarafında sıralanan mağazalarda Rus, Orta Asya, Çin ve Hind malları satılmaktaydı.¹³²

Hive'de her çeşit parlak renkli basma eşya satışa sunulur,¹³³ çok güzel ipekler imal edilirdi. Hive'nin bıçakları ve ibrikleri Asya'nın her tarafında makbul ve meşhurdu.¹³⁴ Hive sabunu çok güzel kokuluydu ve ucuzdu; bu nedenle çok miktarda sabun ihraç edilirdi.¹³⁵ Ruslara Astrahan derisi ihraç olunur ve onlardan basma, çuha, mendil, iğne, çakı, ustura, cam, deri, bakır ve demir gibi şeyler alınırdı. Buhara Hive'ye tömbeki ile dokumalar satardı. Meyvecilik bakımından burası çok zengindi. Çok güzel karpuzları vardı.¹³⁶ Türkistan'ın en iyi elmalarından biri Hive'de yetiştirilir¹³⁷ ve Rusya'ya götürülüp satılırdı. Şeftali, zerdali ve üzümün en güzel ve en nefis cinsleri mevcuttu.¹³⁸ Hive kavunları Çarcuy ve Karşı kavunlarına lezzet açısından rakipti ve çok lezzetliydi.¹³⁹ Kavunlar Hive şehrinin içinde bulunduğu Harezmi bölgesinde güneşte kurutulur ve kuru incirlerle birlikte evlerde tüketilirdi.

Türkmenler ve Kazaklar tarafından Hazar Denizi kıyılarında yakalanan birçok Rus, çok ünlü olan Hive ve Buhara'nın esir pazarlarını doldurur ve burada alıcı bulurdu.¹⁴⁰ Rusya kendi

¹²⁵ Ziyayev, age, s.21

¹²⁶ Mac Gahan, age, s.184-185.

¹²⁷ Zarccone, age, s.136.

¹²⁸ Burnaby, age, s.233.

¹²⁹ Mouraviev, age, s.262; Suavi, age, s.93.

¹³⁰ Zarccone, age, s.136.

¹³¹ Gülay Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006, s.125.

¹³² Mac Gahan, age, s.186-187.

¹³³ Zarccone, age, s.136.

¹³⁴ Mehmet Emin Efendi, age, s.153-154.

¹³⁵ Suavi, age, s.93.

¹³⁶ Mehmet Emin Efendi, age, s.153-154.

¹³⁷ Schuyler, age, s.295.

¹³⁸ Mehmet Emin Efendi, age, s.153-154.

¹³⁹ Meakin, age, s.26; Olufsen, age, s.497.

¹⁴⁰ Zarccone, age, s.136; Bonvalot, age, s.140; Bacon, age, s.78.

vatandaşlarının köle pazarlarında satılmasını önlemeye çalışırdı.¹⁴¹ Rus işgalinin ardından Hive ve Buhara köle pazarları kapatılmıştı.¹⁴² Bu dönemden itibaren bütün Türkistan'ın diğer şehirleri gibi Hive de Rus mallarına yeni bir pazar olarak görülmüş, hammadde ve pamuk zenginliği açısından sömürülmüştü.¹⁴³

Dini Hayat

Türkistan Türk, Fars, Çin, Hind ve İslam uygarlıklarının karşılaştığı ve terkiye kavuştuğu bir coğrafyadır. İslam'ın gelmesi ile uygarlık ve kültür düzeyi yükselmiş, Moğol istilasıyla duraklama bir süre sonra da gerileme dönemine girmiştir. Bolşevik devrimine kadar Türkistan kültür hayatında İslam hâkim olmuş, bu kültür dini bilimlerde Arapça; edebiyat, diplomasi ve yönetimde Farsça; folklor da Türkçe ile ifade edilmiştir.¹⁴⁴ Türkistan'ın bütün büyük şehirleri hatta köy ve kasabaları İslam medeniyetinin eserleri olan camiler, mescitler, hanlar, hamamlar ve kervansaraylarla süslenmiştir.¹⁴⁵

Barthold Moğol istilasına kadar Hive halkının Şafi mezhebinden olmasına rağmen Harezmi'nin diğer şehirlerinin ahalisinin Hanefi olduğunu yazmıştır.¹⁴⁶ Ancak XIX. yüzyıla gelindiğinde çoğu Müslüman olan Hive şehri nüfusunun Hanefi mezhebine bağlı oldukları görülmekteydi.¹⁴⁷

Türkistan Hanlıkları içinde ulema ve medreseleri ile ün salmış olan Buhara'yı sırasıyla Hokand ve Hive izliyordu. Devlet ve toplum hayatına hâkim olan İslam'ın yorumlayıcıları ve uygulayıcıları olan ulema kadılık, müftülük, imamlık, müezzinlik, muallimlik ve müderrislik gibi görevler yapıyordu. En yüksek dini teşkilat kadı-kelanlıktı ve şehirde medrese sayısı fazla olduğundan dolayı ulemanın sayısının yoğun olduğu tahmin edilmekteydi.¹⁴⁸ Kadı-kelan Hive Hanlarının Ramazan ayında ibadet ettikleri camilerde namazı daima kıldırırdı.¹⁴⁹

Han tarafından atanmış ve ona şükran borcu olan üst düzey ulema genellikle hanın durumunu meşrulaştırmayı ve halkı ona itaate davet etmeyi bir görev olarak telakki ediyordu. Ulema gerekli gördüğü durumlarda, yönetimin uygulamalarına karşı çıkıyordu.¹⁵⁰

Hive'deki diğer bir sınıf da Kalender yoksullardı. Kalenderiler kendilerine ait evlere sahip olup Hive'nin en küçük mezarlarında bile kalenderhane bulunurdu.¹⁵¹ Genel ilkeleri "Yoksulluk benim erdemimdir" şeklindeydi.¹⁵² Kardeşliklerinin temel kuralı evlenmemek ve günlük gereksinimlerinin haricinde para tutmamaktı.¹⁵³ Yiyecek olarak başkalarının cömertliğine sürekli bağımlıydı. Sadaka alımı ve dilencilik bir kural haline gelmişti.¹⁵⁴ Yerleşik adetlere çok değer

¹⁴¹ Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Pan İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997, s.82.

¹⁴² Donovan, age, s.34.

¹⁴³ Nicolas V. Riasanovsky- Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, Çev: Figen Dereli, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2011, s.402.

¹⁴⁴ Erşahin, age, s.49.

¹⁴⁵ Zekeriya Kitapçı, *Türkistan: Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s.253.

¹⁴⁶ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s.155.

¹⁴⁷ Mehmet Emin Efendi, age, s.152.

¹⁴⁸ Erşahin, age, s.50.

¹⁴⁹ Olufsen, age, s.51.

¹⁵⁰ Erşahin, age, s.51.

¹⁵¹ Zarccone, age, s.68.

¹⁵² Olufsen, age, s.396.

¹⁵³ Khanikoff, age, s.262

¹⁵⁴ Ahmet H. Karamustafa, *Tanrının Kural Tanımaz Kulları: İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, Çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s.25.

vermemeleri İslam'ın buyruklarına fazla saygı göstermemeleri ve uyuşturucu kullanmaları da farklı oldukları diğer noktalardandı.

Hive'de hac ayrı bir öneme sahipti. Hive'den her sene 10.000-15.000 kadar mümin hac yolculuğuna çıkardı. Güzergâh genelde kutsal şehirlerden ve meşhur mezarlardan geçirdi.¹⁵⁵ Diğer İslam ülkelerinde görülen tespih kullanımı Hive'de ibadet esnasında oldukça yaygındı. 99 boncuktan yapılan tespihin her 33 tanesi arasında bir işaret boncuğu bulunurdu.¹⁵⁶

Sosyal Hayat

Türklerin tamamında olduğu gibi Hive halkı da son derece misafirperverdi ve ikramı severdi. Bir yabancıya yapılacak ikramların başında onu yemeğe davet etmek gelirdi. Misafir önüne konan yemeklerden az çok yemek zorunda idi. Yenilen yemeğin miktarı davet sahibine karşı gösterilen hürmetin ifadesiydi.¹⁵⁷

Yeşil çayı çok tüketen Hiveliler,¹⁵⁸ pilavı da çok severlerdi. Pilavın birçok çeşidi burada yapılırdı. Pilav Türkistan hanlıklarının genelinde çok sevilen bir yemektir. Pilavı zengin kişiler evlerinde pişirirlerken içine daima et suyu veya kavurma koyarlardı. Hive'de pazar içerisinde satılan pilav türü basit bir şekilde yapılırdı. Sofralarda meyve ve tatlılar eksik olmazdı. Çörek ve kaymak tüketilen diğer besinlerdendi.¹⁵⁹

Hive içerisinde yaşayan halklar farklı şekilde giyinirdi. Özbekler başlarına sarık şeklinde tüylü bir kalpak takarlardı, tabanı kalın güderi bir çizme ve uzun bir gömlek giyerlerdi.¹⁶⁰ Özbekler arasında takılan şapka genişledikçe, verilen kıymet, görülen değer de artmaktaydı. Türkmenler de genel olarak daha küçük, başa daha çok oturan ve başın hemen üstünde biten siyah kuzu derisi şapka takarlardı.¹⁶¹ Hive kadınlarının geneli dışarı çıkarken eski kıyafetler giyerlerdi ve yüzlerine at kılından yapılmış peçe takarlardı.¹⁶² Hive kadınları ev işleri dışında oya, örgü gibi ikinci işlerinde çok becerikliydiler. Deve tüyünden kepenk ve yorgan yaparlardı. Yaptıkları kuşaklar çok güzel ve çok değerliydi.¹⁶³

Esirler genelde halk tarafından tarım işlerinde kullanılmasının yanında, soyluların sığırlarını otlatırlar zaman zaman da askeri seferlere katılırlardı. Köleler kısıtlı olsa da bazı haklara sahipti. Ramazan ayı sonunda üç günlük bir tatil hakları vardı. Bu süre zarfında Hive'de toplanan köleler birbirleri ile ve akrabaları ile görüşürlerdi.¹⁶⁴

Özbekler koç dövüşlerini izleyerek genelde vakit geçirirlerdi. Her zengin bir dövüş koçu beslerdi.¹⁶⁵ Hive şehrinde yapılan diğer bir eğlence şekli de beççelerin yaptığı danstı.¹⁶⁶

Sonuç

Arkeolojik kalıntılar şehrin VI. ve VIII. yüzyıllar arasındaki Hristiyan dönemde kurulduğunu göstermektedir. Orta Asya'nın önemli şehirlerden olan Hive etrafı bozkırla ve çöllerle çevrili bir vaha şehridir. Coğrafi koşullardan dolayı sınırlarını belirlemek oldukça zordur.

¹⁵⁵ Zarccone, age, s.68.

¹⁵⁶ Olufsen, age, s.384.

¹⁵⁷ Kutay, age, s.60, 62.

¹⁵⁸ Mac Gahan, age, s.185-186.

¹⁵⁹ Mac Gahan, age, s.192.

¹⁶⁰ Kutay, age, s.60,62.

¹⁶¹ Abbott, age, s.69.

¹⁶² Mac Gahan, age, s.186.

¹⁶³ Suavi, age, s.92.

¹⁶⁴ Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.103.

¹⁶⁵ Bacon, age, s.99.

¹⁶⁶ Mac Gahan, age, s.194.

Şehir kare şeklindeydi ve yaklaşık 3 km uzunluğunda idi. Dış hisar ve iç hisar diye iki hisarı bulunmaktaydı. XIX. yüzyılda Hive şehri eski moda orijinal karakterini koruyordu. Hive şehrinde etraftaki doğal materyaller olan toprak ve kerpiç evlerin yapımında kullanılmıştır. Kamu binalarının ise tuğladan yapımına özen gösterilmiştir.

Hive şehri XIX. yüzyılda Cengiz Han soyundan olmayan hanlar tarafından yönetilmiştir. Kongrat kabilesi Sartların ve Türkmenlerin desteği ile ülke yönetiminde söz sahibi olmuştur. Sartlar, Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklar ana unsuru oluşturan halklardandı. Hive’de en soylu kişiler olarak Özbekler kabul edilirdi. Sartlar Rusya ile yapılan ticaretin nerdeyse tamamında söz sahibiydiler. İranlı kölelerin sayısı oldukça fazla olup Yahudilerin sayısı oldukça azdı.

Hive, Orta Asya’nın en önemli şehirlerinden biriydi. Han başkent olması nedeni ile Hive’de yaşar ve ülkeyi buradan yönetirdi. Şehrin farklı unsurları arasındaki denge ve uyum han tarafından sağlanırdı. Han mutlak güç ve otoriteydi. Hana ülke yönetiminde yardımcı olan koşbeği, mihter ve aksakal gibi çeşitli görevliler bulunurdu.

Uluslar arası ticaretin yapıldığı en önemli ülkelerin başında Rusya ve Buhara gelirdi. Hive şehrindeki köle pazarı çok önemli ve büyüktü. Hive’nin ibrikleri ve bıçakları meşhurdu. Kavun ve karpuzları çok lezzetliydi.

Hive, Buhara gibi medreseleri ile ün kazanmış bir şehirdi. Medreseleri Buhara kadar olmasa da Harezmlî ve Türkmen öğrenciler tarafından ilgi görürdü. Hive’nin her mezarında bir kalenderhane bulunurdu.

XIX. yüzyılın ilk yarısında kendine özgü bir yaşam ve yönetim şekline sahip olan hanlık XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus işgaline maruz kalmış ve 1873 yılından itibaren Rusların etkisine girmiştir.

KAYNAKÇA

- ABBOTT, James, *Narrative of A Journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of The Court of Khiva and The Kingdom of Khaurism*, Vol.I, Wm. H. Allen and Co., London, 1843.
- AKYOL, Taha, “Cedidcilik”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, ss.211-213.
- ALLWORTH, Edward, *Central Asia 120 Years of Russian Rule*, Duke Universty Press, London, 1969.
- ALPARGU, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.557-605.
- ALPARGU, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Genel Türk Tarihi*, C.5, Ed: Hasan Celal Güzel- Ali Birinci, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.229-312.
- ANDİCAN, Ahat, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- BACON, Elizabeth E., *Esir Orta Asya*, Tercüman 1001 Eser, İstanbul, Tarihsiz.
- BAKER, Valentine, *Clouds in the East: Travels and Adventure on the Perso-Turkoman Frontier*, Chatto and Windus, Piccadilly, London, 1876.
- BARTHOLD, V.V. - M.L. Brill, “Khiwa”, *El²*, C.4, 1986.

- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.
- BARTHOLD, V.V., *Asya'nın Keşfi Rusya ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2000.
- BARTHOLD, V.V., "Türk Hanlıklarının Siyasi Yapısı", *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Küre Yayınları, İstanbul, 2004.
- BEHAR, Büşra Ersanlı, "Avlulu Özbek Evi Özbekistan'da Onarım ve Koruma Projeleri", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, C.1, Sa.4, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 73-75.
- BİĞİ, Muhammed Zâhir, *Mâverâünnehir'e Seyahat*, Çev: Ahmet Kanlıdere, Kitabevi, İstanbul, 2005.
- BOSWORTH, C. E., "Kungrat", *EF*, C.4, 1986.
- BREGEL, Yuri, "The Sarts in The Khanete of Khiva", *Journal of Asian History*, Vol.12, Wiesbaden 1978, ss.121-151.
- BREGEL, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*. Brill Akamich Puplichers, Boston, 2003.
- BREGEL, Yuri, "Recent Publications On The Sarts: A Review Article", *Journal of Central Asia*, Vol.42, Wiesbaden, 2008, ss.196-206.
- BURNES, Alexander, *Travels into Bokhara: Being The Account of A Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narattive of A Voyage on the Indus, from The Sea to Lahore, with Presents From The King Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832 and 1833*, Vol.I-II-III, John Murray-Albemarle Street, London, 1834.
- ÇAĞATAY, Ergun, *Bir Zamanlar Orta Asya*, Tetragon Yayınları, İstanbul, 1996.
- ÇELİK, Muhammed Bilal, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004.
- ÇELİK, Muhammed Bilal, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.2, Sa.1, 2007, ss.175-187.
- ÇELİK, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.
- DARKOT, Besim, "Sart", *İslam Ansiklopedisi*, C.10, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, ss.236-237.
- DOBSON, George, *Russia's Railway into Central Asia Notes of A Journey From St. Petersburg to Samarkand*, W. H. Allen & Co.,13, Waterloo Place and At Calcuta, London, 1890.
- DOĞAN, Orhan, "Kungrat", *İslam Ansiklopedisi*, C.26, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, ss.375-376.
- ERŞAHİN, Seyfettin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar (Sovyet Dönemi)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.
- GROUSSET, Rene, *Stepler İmparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

- GÜNDOĞDU, Abdullah, *Hive Hanlığı Tarihi: Yedigâr Şibaniler Devri: 1512-1740*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995.
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- “Hive”, *Türk Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1971.
- “Hive Hanlığı”, <http://www.dallog.net/hanliklar/hive.htm>, (ET: 12.07.2013).
- JENKINSON, Anthony, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia By Anthony Jenkinson and Other Englishmen, With Some Account of The First Intercourse of The English With Russia and Central Asia By way of The Caspian Sea*, Vol.I, Editör: E. Delmar Morgan ve C. H. Coote, B. Franklin, New York, 1900.
- KARA, Fusun, “Harezmi (Hive) Halk Cumhuriyeti”, *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.808-812.
- KARADAĞ, Gülay, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006.
- KARAMUSTAFA, Ahmet H., *Tanrının Kural Tanımaz Kulları: İslam Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, Çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Türkistan: Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
- KOVALSKAYA, Svetlana, “Kazakistan’da Ceditçilik”, *Türkler*, Çev: Hatice Babavatan, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.644-651.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
- KURT, Hasan, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Fecr Yayınları, Ankara, 1998.
- KUTAY, Cemal, *Sahte Derviş*, Arkin Yayınları, İstanbul, 1970.
- LEYLAK, Mehmet Halil, *Orta Asya ve Kafkaslar’da Türklerin Demografik Yapısı*, Tamga Yayınları, Ankara, 2000.
- LİGETİ, Louis, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev: Sadrettin Karatay, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946.
- MAC GAHAN, İ A., *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, Çev: Kolağası Ahmed, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995.
- MEAKİN, Annette M. B., *In Russian Turkestan A Garden of Asia and Its People*, Charing Cross Road, London, 1903.
- MEHMET, Emin Efendi, *İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat*, Haz: Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.
- MEYENDORF, Baron, “A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820”, *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.V/II, Routledge, London, 2004.
- MOURAVIEV, Par M. N., *Voyage en Turcomanie At A Khiva, Fait en 1819 et 1820*, Chez Louis Tenré Libraire, A Paris, 1823.
- NECEF, Ekber N.- ANNABERDİYEV, Ahmet, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/7 Summer 2013

- O' DONOVAN, Edmond, *The Merv Oasis*, C. II., Smith, Elder, & Co., Waterloo Place, London, 1882.
- OLUFSEN, O., *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London, 1911.
- Orta Asya'dan Esintiler*, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Yayınları, Ankara, 2003.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hive", *İslam Ansiklopedisi*, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, ss.217-220.
- RIASANOVSKY, Nicolas V.- STEINBERG, Mark D., *Rusya Tarihi*, Çev: Figen Dereli, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2011.
- ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.
- ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya*, Çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.
- SABOL, Steven, "Orta Asya'da Rus İngiliz Rekabeti", *Türkler*, Çev: Nasuh Uslu, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.587-595.
- SARAY, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara, 1994.
- SARAY, Mehmet, "Hive Hanlığı", *İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss.167-170.
- SCHUYLER, Eugene, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000.
- SERTÇELİK, Seyit, "Rus İmparatorluğu'nun Avrupa Yakasında Yaşayan Türklerin Demografik Dağılımı ve Çarlık Rusya'sının Türklere Yönelik Politikaları", *Genel Türk Tarihi*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.614-639.
- SOMUNCUOĞLU, Tümen, *Türkistan'da Eğitim ve Çarlık Rusya'sının Sosyo Politik Açından Eğitime Yaklaşımı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.
- SUAVİ, Ali, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Haz: M. Abdülhalik Çay, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1977.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, *Dünden Yarına Türkistan'da Türkler*, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili ve Yakın Tarihi*, C.1, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- TOGAN, Zeki Velidi, "Harizm", *İslam Ansiklopedisi*, C.5/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, ss.240-262.
- TOGAN, İstenbike, "The Qongrat in History", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, Wiesbedan, 2006, ss.161-183.
- VURGUN, Seda Yılmaz, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği-Hanlığı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013.

-
- YALÇINKAYA, Alâeddin, *Sömürgecilik ve Pan İslamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997.
- YETİŞGİN, Mehmet, "Rusların Türkmen Topraklarını İstilaları", *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 596-606.
- YILMAZ, Salih, *XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- ZARCONE, Thierry, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.